

AFRONTAR CONTEXTOS D'EXCLUSIÓ SOCIAL DES DE LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES DE BENESTAR SOCIAL.

Roger Navarro Domenichelli

Professor Associat del Departament de Psicologia Social

Facultat de Psicologia

Universitat de València-EG

Avgda. Blasco Ibañez nº 21, 46010 València.

Adreça electrònica: Rogelio.Navarro@uv.es

RESUM

L'exclusió social es refereix a una condició de una ruptura del vincle social de determinats grups de població, i/o de persones individuals, que queden en condicions de vida precàries, sense accés a recursos de tot tipus i amb escasses possibilitats d'una ràpida sortida a aquesta condició.

Abordar la problemàtica de l'exclusió social a partir dels conceptes de xarxes i capital social resulta d'utilitat per comprendre-la en el marc d'una anàlisi relacional que fa possible identificar diferents tipus de xarxes socials, que construeixen les persones i famílies en risc d'exclusió social, mentre que comprometen vincles intrafamiliars, amb els seus parells, amb les institucions socials i amb els altres sectors de la societat, des de la concepció que ressalta la idea de capital social com a recurs.

Per la seva banda, considerem la resiliència (que engloba a un conjunt de variables), com una capacitat que involucra la dinamització dels recursos actius presents en els diferents moments del cicle vital de les persones i comunitats, per afrontar contextos de vida difícils o situacions d'exclusió social.

Paraules clau: exclusió social, processos d'inclusió social, resiliència, capital social.

ABSTRACT

Social exclusion refers to a condition of breaking the social ties of certain population groups

and / or individuals who are living in precarious conditions, without access to resources of all kinds and with little chances of a quick way out of this condition.

Addressing the problem of social exclusion from the concepts of networks and social capital is useful to understand it in the context of a relational analysis makes it possible to identify different types of social networks that build people and families at risk of social exclusion, while committed intra-family bonds with peers, social institutions and other sectors of society, from the conception that emphasizes the idea of social capital as a resource.

Meanwhile, consider resilience (which includes a set of variables), a capacity that involves the revitalization of active resources present in different stages of the life cycle of individuals and communities to cope with difficult life situations or contexts of social exclusion.

Keywords: social exclusion, social inclusion processes, resilience, social capital

Exclusió i inclusió social.

La pobresa i la marginació han evolucionat al llarg del temps, presentant-se avui a Europa, com un fenomen complex, multidimensional i dinàmic que engloba no només manques econòmiques, sinó també dificultats per a la inserció laboral, la participació social i ciutadana, l'ús de recursos institucionals, l'accés a béns bàsics com l'educació, l'habitatge, la salut o la cultura. En definitiva, l'exclusió social es refereix a una condició de "alienitat" i una ruptura del vincle social de determinats grups de població, i/o de persones individuals, que queden en condicions de vida precàries, sense accés a recursos de tot tipus i amb escasses possibilitats d'una ràpida sortida a aquesta condició.

Encara sent un concepte variable i dinàmic, es pot sintetitzar que el fenomen de l'exclusió social es tradueix en un procés mitjançant el qual els individus o grups són total o parcialment exclosos d'una participació plena en la societat en la qual viuen i que indubtablement, atempta contra la integració social traslladada als plànols econòmic, social i polític.

En ser així, l'exclusió social ha d'assumir-se com una problemàtica europea que concerneix a tots els estats membres i les seves regions, la xarxa de les quals de causalitat i d'intervenció ha de comptar amb mecanismes de cooperació entre estat i diversos agents socials i econòmics.

En conseqüència, apareix així de forma clara la meta consistent en l'assoliment d'un nivell suficient de benestar de tots els ciutadans i ciutadanes que vengen a garantir les condicions mínimes necessàries per a l'existència d'una igualtat en el seu sentit material, més enllà de les meres declaracions formals de drets. Aquest nivell de benestar ha de ser la síntesi de diversos factors conjugats: treball, habitatge digne, rendes familiars i protecció social, entre uns altres.

Per la seva banda la inclusió social és un procés que assegura a les persones un augment de les oportunitats i els recursos necessaris per participar plenament en la vida econòmica, social i política; permetent-los gaudir d'unes condicions de vida normals. Així mateix, ofereix la possibilitat de participació igualitària en la societat de tots els seus membres i en les seves múltiples dimensions socials (econòmica, legal, política, cultural...).

Inclusió Social.

Es pot definir com la situació en la qual totes les persones puguin exercir els seus drets, aprofitar les seves habilitats i prendre avantatge de les oportunitats que es troben en el seu mitjà. Per a la Unió Europea és “un procés que garanteix que les persones en perill de pobresa i d'exclusió social obtenen les possibilitats i els recursos necessaris per participar plenament en la vida econòmica, social i cultural, i que gaudeixen d'un nivell de vida i de benestar considerat com a normal per a la societat en la qual viu. La inclusió social els garanteix una millor participació en els processos de presa de decisió que afectin a les seves vides i un millor accés als drets fonamentals”.

La inclusió en el seu conjunt s'entén com un estat alhora que un procés, mitjançant el qual es trenca l'aïllament per assegurar-se una participació en les decisions i en la distribució dels productes materials o immaterials, per la qual cosa és possible apreciar una correlació clara entre la integració social i la ciutadania. Per la mateixa motivació, el concepte d'exclusió social apareix lligat al de ciutadania i per tant exclòs serà aquell que no pugui gaudir dels seus drets i obligacions plenament.

La inclusió activa és un concepte utilitzat per la Unió Europea en el marc de l'estratègia europea per a la protecció i la inclusió social. Aquest terme descriu un enfocament global de la promoció de la integració de les persones més desfavorides a través del desenvolupament d'una estratègia integrada composta de tres pilars:

- mercats de treball que afavoreixin la inserció
- un complement de recursos adequat
- l'accés a serveis de qualitat

La idea d'integració social té a veure amb la participació dels individus en la vida social en els seus diferents nivells i amb l'existència de projectes vitals articulats en l'entorn familiar, ciutadà, sociopolític i laboral. Es tracta sens dubte d'aspectes tan rellevants com a difícils de precisar fins al punt de traduir-los en variables mesurables quantitativament. Per això es recorre a utilitzar una variable com la desocupació de llarga durada, com a forma d'aproximar el grau d'insuficiència en la integració social. El treball és la principal font de renda i un dels elements clau en l'articulació de les relacions personals i socials. Quan es perd per un període perllongat tots aquests elements sacsegen amb força els fonaments del benestar de les famílies i el seu entorn vital. Els aturats de llarga durada s'enfronten a importants problemes que afecten tant a la seva vida quotidiana com a les seves perspectives de futur.

Exclusió Social.

L'exclusió social suposa un procés multidimensional i multicausal en el qual prenen part activa diversos factors o agents, té causes i conseqüències polítiques, econòmiques, culturals i temporals, i pot i ha d'atallar-se des de les polítiques públiques, les pràctiques institucionals i fins i tot l'acció col·lectiva. El concepte d'exclusió social situa la temàtica de les desigualtats més enllà dels aspectes estrictament econòmics, de manera que pretén capturar la naturalesa canviant imuldimensional dels problemes socials, i especialment els vinculats a la pobresa. En aquest sentit, Silver (2007) enuncia la següent definició: “habitualment, l'exclusió social és definida com un procés dinàmic de ruptura multidimensional del llaç social a nivell individual i col·lectiu. Per llaç social entenc les relacions socials, les institucions i les identitats imaginades de pertinença que constitueixen la cohesió, la integració o la solidaritat social. L'exclusió social impedeix la plena participació en les activitats normativament prescrites d'una societat determinada i nega l'accés a la informació, els recursos, la sociabilitat, el reconeixement i la identitat, erosionant l'autoestima i reduint les capacitats per aconseguir metes personals.”

La Unió Europea, d'una manera similar la defineix com “un procés que relega a algunes persones al marge de la societat i els impedeix participar plenament a causa de la seva pobresa, a la falta de competències bàsiques i oportunitats d'aprenentatge permanent, o per motius de discriminació. Això les allunya de les oportunitats d'ocupació, percepció d'ingressos i

educació, així com de les xarxes i activitats de les comunitats. Tenen poc accés als organismes de poder i decisió i, per això, se senten indefensos i incapaços d'assumir el control de les decisions que els afecten en la seva vida quotidiana.”

Finalment, es recull la definició del manual de formació del curs sobre “Diagnòstic Social” del Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat (2012), que és coherent amb l'enfocament de capacitats recollit anteriorment i amb la visió descrita ara sobre el procés d'exclusió social: “la situació d'exclusió social és una situació social concreta fruit d'un procés dinàmic d'acumulació, superposició i/o combinació de diversos dèficits i/o manques, que persisteixen en el temps, en la qual la situació de la persona presenta una escassa capacitat de resistència, derivada de la presència de manques simultànies, personals i relacionals, claus que en interaccionar, al seu torn, amb manques que determinen el minvament de l'autonomia vital, es produeix l'afectació perjudicial en la satisfacció de les necessitats bàsiques (la no satisfacció o la inadequada satisfacció de les necessitats bàsiques de la persona: emocionals i socials, cognitives, de participació i físic – biològiques) i l'afectació perjudicial en el gaudi i exercici dels drets socials.”

La situació d'inclusió o exclusió social d'una persona es defineix, per tant, en termes relatius a la situació de l'individu pel que fa a la població considerada majoritària, valorant la situació de la persona pel que fa a la possibilitat d'exercir els drets socials de la majoria.

L'exclusió s'usa com un concepte multidimensional que fa referència a un procés de pèrdua d'integració o participació de l'individu en la societat, en un o varis d'aquests àmbits:

1. Econòmic (en la producció o el consum).
2. Polític-legal (participació política, sistema administratiu, protecció social...).
3. Social-relacional (absència de xarxes o problemàtica dins de les xarxes socials o familiars).

Una persona vulnerable és aquella l'entorn personal de la qual, familiar-relacional, socioeconòmic o polític-administratiu pateix alguna feblesa i, en conseqüència, es troba en una situació de risc que podria desencadenar un procés de l'exclusió social. El nivell de risc serà major o menor depenent del grau de deterioració de l'entorn.

Avui dia, la globalització de l'economia i les polítiques neoliberals al món generen evidents conseqüències d'empobriment, deterioració personal, familiar i social, i exclusió de vasts sectors de la població. La realitat de la vulnerabilitat social ha d'explicar-se sobre la base dels

canvis profunds que han tingut lloc en el model econòmic i en el tipus de mercat de treball de les dècades precedents i el seu impacte en l'estructura social.

Per la seva banda, segons dades elaborades per la Fundació Bancaixa i el Ivie (2014) i publicats en el quadern de Capital Humà, num. 145, en un període de crisi econòmica a la Comunitat, el denominat Índex de Pobresa Humana (IPH), que mesura la pobresa més enllà de l'aspecte monetari contemplant privacions en salut i educació, a més de renda i exclusió social, aconseguix ja el 7,8, molt lluny de la mitjana nacional de l'1,2 i només superada per Extremadura (15,5), Canàries (12,4) i Andalusia (11). L'índex de pobresa humana (IPH) mesura la probabilitat de no sobreviure fins als 60 anys, l'abandó d'estudis prematurament, el llindar de la pobresa i la desocupació de llarga durada.

Segons aquesta recerca la quantitat de famílies valencianes que es troben per sota del llindar de la pobresa (que realitzen una despesa inferior a 10.023 euros) ha passat del 20 per cent de 2007 al 25,1 per cent de 2012; un percentatge que només ho superen Catalunya, Balears i Canàries. En aquest apartat la mitjana nacional arriba al 22,23 per cent.

És aquí on s'insereix la necessitat d'utilitzar el concepte de resiliència per a les accions socials, educatives, de formació i ocupació i de salut que abastin a les persones al llarg del cicle vital, des de la primera infància fins a la tercera edat, a famílies i, fins i tot a les comunitats a través de programes de prevenció i intervenció social que promoguin i reforcin les seves característiques resilients.

Resiliència i Capital Social.

En l'última dècada, les principals institucions internacionals dedicades a promoure polítiques socials a escala regional i els àmbits governamentals dels països on aquestes s'apliquen, han utilitzat i acceptat àmpliament el concepte de capital social (amb diverses definicions) com una de les estratègies prevalents en les polítiques destinades a la reducció de la pobresa.

El concepte de capital social ha estat reconegut i reprès per algunes institucions internacionals el Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD), la Comissió Econòmica per a Amèrica Llatina i el Carib (CEPAL) i el Banc Interamericano del Desenvolupament (BID) com el Banc Mundial (BM).

El PNUD ha impulsat reflexions sobre el desenvolupament que recuperen la perspectiva sociològica de les relacions socials, no només com a mitjà de cohesió social, sinó també com a participants directes en els processos productius. Es posa èmfasi en les relacions entre persones, a diferència d'altres formes de capital que resideixen en els objectes (capital físic) o en els individus de forma aïllada (capital humà) (PNUD, 2008). Combinant la visió del desenvolupament amb el de les relacions socials aquest organisme presenta la següent visió: “el capital social fa referència a relacions interpersonals que poden ser utilitzades en la producció de béns i serveis”.

La CEPAL (2002) proposa que es consideri l'enfocament de capital social en el moment de promoure les polítiques públiques amb la finalitat de trencar amb transmissió intergeneracional d'oportunitats desiguals de benestar.

Segons la CEPAL existeixen “dues dimensions o eixos principals” en què es poden englobar les diferents definicions de capital social: la primera és entesa com la “capacitat específica de mobilització de determinats recursos per part d'un grup” (lideratge i empowerment); la segona remitent a “la disponibilitat de xarxes de relacions socials” (associativitat) (CEPAL 2001).

En aquest sentit, entre les definicions més utilitzades, es considera que el capital social d'un grup social consistiria en la “capacitat efectiva de mobilitzar productivament i en benefici del conjunt, els recursos associatius que radiquen a les diferents xarxes socials a les quals tenen accés els membres del grup” (Atria 2002).

Així mateix, les reflexions en el BID es donen, fonamentalment, en dos sentits: les contribucions conceptuals sobre els vincles entre capital social, valors ètics i cultura; i l'enfortiment de la participació (Yamada, 2001).

Per la seva banda, el Banc Mundial també concep al capital social lligat a les “normes de confiança”, “els valors”, “les actituds i xarxes” entre persones i institucions en un marc de “associativitat o de “accions col·lectives i de cooperació”. En l'individual, es refereix al grau d'integració amb el seu entorn a partir de les relacions més properes d'una persona, família o empresa. A nivell sectorial, l'acció es visualitza a través de persones o organitzacions en un entorn ampliat amb els poders públics: pertinença a xarxes comunitàries, gremis, associacions empresarials, etc. Finalment, en la dimensió col·lectiva o nacional, el capital social s'entén com un patrimoni d'una societat global. En aquest sentit, el concepte de Capital Social agrupa

nocions de confiança, associativitat, consciència cívica i valors ètics predominants que, en conjunt, faciliten o dificulten el desenvolupament d'una determinada societat (Banc Mundial, 1999).

El principal component del capital social és la seva composició, a diferència d'altres tipus de capital (humà, cultural, físic, econòmic) aquest es desprèn de les relacions que es donen entre les persones. Per a Robert Putnam (1990, 1995) “capital social” es refereix al conjunt de “atributs de la vida social -xarxes, normes i confiança- que permeten als participants actuar de manera més eficaç en perseguir objectius compartits” (Putnam, 1995).

L'acció de les persones es troba inserida en un entramat de xarxes de relacions socials que li proporcionen accés (o li impedeixen accedir) a determinats recursos i influeixen en les seves actituds, comportaments i cognicions. Com ja hem apuntat anteriorment, l'exclusió social presenta un caràcter multidimensional que inclou privació, principalment, de drets econòmics, socials i/o polítics. A més, en el cas de les persones vulnerables o en situació d'exclusió, la seva posició en aquest entramat relacional és de franca feblesa, això és, manquen dels vincles necessaris per poder accedir a recursos socials, polítics, econòmics i culturals que sí estan a la disposició de les persones plenament incorporades. El capital social, a diferència del físic i financer i de l'humà, és dependent de la cobertura territorial i social de les xarxes que ho sustenten i dels sistemes normatius que regulen aquestes xarxes. És a dir, quan els individus s'allunyen d'aquells altres amb els qui mantenen un vincle, el capital social tendeix a reduir-se.

L'enfocament del capital social ens indica que poden utilitzar-se aquest tipus de relacions per coadjuvar al desenvolupament de les capacitats dels individus sobretot en qüestions de desigualtat i pobresa (Arriagada, 2003). En aquest sentit, la relació que té amb altres tipus de capital no és exclouent; per contra, és complementari, ja que al empoderar-se en els diferents tipus de capital genera recursos per a l'individu.

Cal destacar que la família i la ciutat o barri de residència, és a dir, els nuclis més propers de l'individu, són les fonts essencials de capital social. Per tant, la modificació dels mateixos es tradueix en una variació del capital social d'una societat, tant quant a la seva quantitat, com a la seva qualitat i distribució. En aquest sentit l'accés a les estructures d'oportunitats dependrà de les habilitats relacionals de les persones, enteses com la: capacitat d'establir relacions i vincles amb altres persones, que incrementen les possibilitats d'obtenció de recursos.

El capital social és una capacitat que es desenvolupa amb les relacions socials. Els seus beneficis immediats són la possibilitat d'obtenir beneficis a partir de l'aprofitament de xarxes socials. L'existència d'aquestes xarxes li brinda avantatges addicionals als individus que tenen accés a elles, en comparació de les quals obtindrien si actuessin individualment i sense el suport d'aquestes relacions socials” (Flores & Rello, 2003). D'aquesta manera, capital social assumeix una funció de mediació quant a l'accés a oportunitats.

Per la seva banda, en una societat orientada a la qualitat de vida ja no té sentit oferir serveis i encaixar les necessitats en la cartera de serveis públics. Cal redefinir les pròpies necessitats i oferir respostes que incorporin la perspectiva relacional. Això implica que els problemes socials s'interpreten a partir d'una xarxa de relacions sobre les quals s'ha d'intervenir per identificar la solució més apropiada.

La intervenció social no pot limitar-se a identificar la causa del problema i intervenir sobre el mateix de forma aïllada. “El treball de xarxes tracta de fer això redefinint el problema com una situació generada per una xarxa problemàtica de relacions. I la solució ha de buscar-se en les accions sobre relacions, no en un altre lloc”. La idea de “vulnerabilitat relacional”, entesa com a absència o feblesa dels vincles d'inserció comunitària present en la perspectiva relacional implica que l'acció s'ha de focalitzar a l'entorn de vida de les persones, generant xarxes relacionals i de suport social que actuïn com a font d'oportunitats vital (Navarro Pedreño, 2011). D'aquí la importància de tenir en compte en l'anàlisi de la resiliència, la presència i la interacció i joc dinàmic entre recursos actius enfront de contextos de risc.

La resiliència: acostament conceptual.

El paradigma de la resiliència implica una perspectiva innovadora que va sorgir primer en les ciències físiques i després s'ha incorporat en les ciències humanes, emergint amb inusitada rapidesa des de diversos camps. El paradigma de la resiliència té actualment un suport teòric i pragmàtic que permet considerar-ho com un instrument útil en les intervencions socials. El concepte de resiliència, prové de la física dels materials i es refereix a la capacitat dels mateixos de recuperar la seva forma inicial després d'haver estat sotmès a un cop.

Des de fa alguns anys ha començat a manejar-se el concepte de resiliència com aquella qualitat de les persones per resistir i refer-se davant situacions traumàtiques o de pèrdua. En l'esfera de les ciències socials la incorporació de la noció de resiliència es va començar a expressar principalment des de la psicologia; principalment per referir-se a les respostes “positives” dels individus que es van enfrontar davant un esdeveniment pertorbador o advers.

La resiliència és entesa com un concepte que explica la forma en què les persones enfronten situacions violentes o amenaçadores durant la seva vida, sent més que la resistència mateixa i molt més àmplia que l'adaptabilitat, que només és un dels seus elements (Manciaux, 2003). De fet, no existeix un concepte universalment acceptat per definir-la, però gairebé tots els autors intenten explicar-la com un procés, una capacitat, un creixement, un enfrontament positiu o una habilitat (González-Arratia, 2007).

El concepte de resiliència ha estat desenvolupat principalment des de dos enfocaments diferents, i ha adoptat matisos diferents en cadascun d'ells. Així, el concepte que manegen els investigadors francesos relaciona la resiliència amb el concepte de creixement postraumàtic, en entendre la resiliència com la capacitat no només de sortir indemne d'una experiència adversa sinó d'aprendre d'ella i millorar. Per a alguns autors, la resiliència s'ha definit com la capacitat d'una persona o grup per seguir projectant-se en el futur malgrat esdeveniments desestabilitzadors, de condicions de vida difícils i de traumes de vegades greus (Manciaux et al., 2001). Una altra definició de resiliència segons Edith Grotberg (1997) és “la capacitat de l'ésser humà per fer front a les adversitats de la vida, superar-les i ser transformat positivament per elles”.

No obstant això, el concepte de resiliència manejat pels autors nord-americans és més restringit, i fa referència exclusivament al procés d'afrentament que ajuda a la persona enfrontada a un succés advers a mantenir-se intacta, diferenciant-ho del concepte de creixement postraumàtic. Així, des del corrent nord-americà se suggereix que el terme resiliència sigui reservat per denotar la tornada homeostàtic del subjecte a la seva condició anterior, mentre que s'utilitzin termes com thriving o creixement postraumàtic per fer referència a l'obtenció de benefici o el canvi a millor després de l'experiència traumàtica (Carver, 1998, O'Leary, 1998).

D'altra banda, segons Vanistendael (1994): “la resiliència distingeix dos components: la resistència enfront de la destrucció, és a dir, la capacitat de protegir la pròpia integritat, sota

pressió i, d'altra banda, mes allà de la resistència, la capacitat de forjar un comportament vital positiu malgrat les circumstàncies difícils”.

Per a Luthar (2000) la resiliència “és un procés dinàmic que té per resultat l'adaptació positiva en contextos de gran adversitat”.

Per Cyrulnik, (2002) el terme fa referència a un procés o a un esdevenir, de manera que no és tant la persona la que és resilient, sinó la seva evolució i el procés d'organització de la seva pròpia història vital. Llavors, la resiliència no ha de considerar-se com una capacitat estàtica, ja que varia a través del temps i de les circumstàncies. En altres paraules, és el resultat de l'equilibri entre factors de risc, factors protectors i la pròpia personalitat de l'ésser humà.

De el “ser resilient” es passa a “estar resilient”, actualment es considera que “s'aprèn” a ser resilient. La seva aplicació programàtica ha tingut una expansió considerable, des dels programes inicials focalitzats en la infància i adolescència als més recents que es concentren en famílies i adults majors, així com en institucions i comunitats. El concepte inicial ha evolucionat a Amèrica Llatina, al de resiliència comunitària, que descriu aquesta condició col·lectiva per travessar, superar crisi, catàstrofes naturals massives d'adversitats superar-les i construir sobre elles.

Resiliència i exclusió social.

La recerca sobre la resiliència en el marc de la pobresa s'ha enfocat bàsicament en tres nivells de factors protectors: els trets i disposicions individuals, la família i la comunitat. En la pobresa existeixen condicions deficitàries de l'ambient que podrien considerar-se una amenaça per a les poblacions que la sofreixen. No obstant això, això dependrà del nivell de vulnerabilitat de les mateixes, ja que davant una amenaça es dinamitzen elements interns de les persones o grups per respondre a elles (Seccombe, 2002). Blaikie, Cannon, David & Wisner (1996) expressen que la vulnerabilitat d'una població depèn de tres elements: a) L'exposició: que al·ludeix a la susceptibilitat de ser afectat per estar a l'àrea d'influència dels fenòmens perillosos per la fragilitat física davant els mateixos; b) La fragilitat social: que es refereix a la predisposició de la població de ser afectada com a resultat del nivell de marginalitat o segregació social i les seves condicions de desavantatge o feblesa relativa; i c) La insuficiència de resiliència: entesa com la limitació dels individus per a l'accés i mobilitat de recursos personals, la immobilitat de resposta i les deficiències per absorbir l'impacte de l'adversitat.

No obstant això, diversos estudis han demostrat que hi ha persones que manifesten una capacitat d'adaptació i superació, hagut de molt probablement al fet que, dels tres components de la vulnerabilitat (exposició, fragilitat social i insuficiència de resiliència), la resiliència es troba enfortida (Gautó, 2008).

Per tant, que la persona sigui o no resilient, enfront d'una determinada situació, depèn dels recursos actius disponibles en un determinat moment i territori, i de les estratègies que aquesta efectui per enfrontar i superar les circumstàncies de la seva adversitat. En determinats moments, disposarà només d'alguns recursos i és probable que les estratègies que empli per combinar-los siguin diferents a cada moment i davant cada situació particular. Per això és important identificar les situacions de vida particulars i els recursos actius disponibles, és a dir, és necessari contemplar una anàlisi micro (de les persones i de les seves llars) i una anàlisi macro (de l'entorn institucional i socioeconòmic) i considerar aquesta relació (Gautó, 2008).

La resiliència se sustenta, per tant, en la interacció existent entre la persona i l'entorn. Específicament en el plànol de les intervencions psicosocials, el model de resiliència ha canviat la naturalesa dels marcs conceptuals, les metes, les estratègies i les avaluacions. A l'àrea de les metes d'intervenció, aquestes inclouen la promoció d'apropiació positiva al mateix temps que prevenen problemes específics o símptomes. Les estratègies busquen promoure avantatges i aspectes positius de l'ecologia de l'individu a més de reduir el risc i promoure processos de desenvolupament humà. L'enfocament de la resiliència entén el desenvolupament humà dins d'un context específic. És a dir, si cada individu està immers en un marc ecològic, llavors per comprendre millor el procés de resiliència, és necessari considerar l'ambient i la cultura de l'individu, igual que les tasques específiques corresponents a cada etapa del desenvolupament. Si es considera l'ecologia de l'ésser humà com a font de recursos i possibilitats per a un desenvolupament sa, llavors la promoció de resiliència passa a ser una responsabilitat compartida entre professionals de diferents disciplines i diferents nivells d'influència.

La resiliència no és absoluta ni s'adquireix una vegada per sempre, és una capacitat que resulta d'un procés dinàmic i evolutiu que varia segons les circumstàncies, la naturalesa del trauma, el context i l'etapa de la vida i que pot expressar-se de molt diferents maneres en diferents cultures (Manciaux et al., 2001). Com el concepte de personalitat resistent, la resiliència és fruit de la interacció entre el propi individu i el seu entorn. Parlar de resiliència en termes individuals constitueix un error fonamental. No s'és més o menys resilient, com si es posseís un

catàleg de qualitats. La resiliència és un procés, un esdevenir, de manera que no és tant la persona la que és resilient com la seva evolució i el seu procés de vertebració de la seva pròpia història vital (Cyrulnik, 2001).

Capital social i enfocament de resiliència per afrontar els contextos de risc d'exclusió social.

D'acord amb Michel Manciaux, Stefan Vanistendael, Jacques Lecomte i Boris Cyrulnik (2003):
“La resiliència és la capacitat d'una persona o d'un grup per desenvolupar-se bé, per seguir projectant-se en el futur malgrat esdeveniments desestabilitzadors, de condicions de vida difícils i de traumes de vegades greus”.

D'aquesta manera, resiliència, és un concepte que s'analitza des de les capacitats de les persones, famílies i comunitats per enfrontar i superar les condicions deficientes del seu hàbitat a través de la implementació de diferents estratègies (Kaztman, 1999), on s'articulen recursos propis i del seu entorn. Capacitat que es desenvolupa i construeix durant tota la vida de les persones i molt especialment en contacte amb un entronitzo afavoridor del desenvolupament d'habilitats i capacitats i contenidor, que brinda oportunitats.

D'acord amb els estudis de resiliència oposats, en tots els processos d'enfrontament i superació de les adversitats analitzades, es va identificar la presència de factors interns i factors externs a les persones.

Els primers, es refereixen a factors que estan presents i depenen de cadascun dels subjectes. Es refereixen a característiques personals que afavoreixen l' afrontament d'una situació difícil; ells són: introspecció, independència, capacitat de relacionar-se, iniciativa, creativitat, humor i moralitat. (Wolin i Wolin, 1999), laboriositat (Grotberg) i autoestima consistent. (Melillo i uns altres, 2004). Seligman i cols. identifiquen set factors intrapersonals que semblen augmentar la resiliència: regulació de l'emoció, control dels impulsos, anàlisi de les causes, optimisme realista, autoeficàcia, empatia, connexió amb altres persones.

Per la seva banda Rojas Marcos (2014), considera que els pilars de la resiliència humana els formen diversos atributs protectors: les connexions afectives i tendència a narrar i compartir amb uns altres les experiències difícils; les funcions executives o la capacitat d'introspecció i l'aptitud per obtenir bona informació i prendre decisions; la inclinació a localitzar el centre de

control dins d'un mateix; una autoestima saludable; la diversificació de les parcel·les de satisfacció; i el pensament positiu, incloent el sentit de l'humor i la capacitat per passar pàgina.

Els segons, es refereixen a aquells factors externs als subjectes, que formen part del seu entorn i exerceixen influència sobre ell. Aquests factors externs sovint són: la família, les amistats, els veïns, la comunitat, la societat. Tots ells, formen part de l'entorn de cada ésser humà i influeixen de manera significativa en ell, de manera positiva i/o negatiu, igual que ell influeix sobre ells.

D'acord amb aquest plantejament, tant els factors interns com a externs a lloes persones, podrien considerar-se recursos dels quals disposen les persones i famílies per fer front a qualsevol risc per a la salut en el seu hàbitat.

Per definir recursos, es parteix de la definició donada per Rubén Kaztman i Carlos Filgueira, els qui els defineixen com, “tots els béns que controla una llar tangibles i intangibles”. (Kaztman, 1999).

Aquests recursos, adquireixen rellevància quan permeten l'aprofitament de les estructures d'oportunitats existents en un determinat moment. En tal cas, l'autor els denomina indistintament actius o capital.

Seguint amb la proposta de Kaztman (1999) es classifiquen als actius en tres tipus: capital físic (financers i pròpiament físics, com en el cas de l'habitatge), capital humà (treball, salut i educació) i capital social (xarxes socials). Aquests actius són generats per tres principals fonts: l'Estat, el mercat i la comunitat; aquestes conformen la trucada “estructura d'oportunitats”.

D'aquesta manera, els factors interns i externs, són considerats recursos actius o capitals per a les persones, famílies o comunitats, en la mesura que en ser mobilitzats permeten enfrontar i superar una situació difícil.

Les estructures d'oportunitats són enteses, a partir d'aquests autors, com, “probabilitats d'accés a béns, a serveis o a l'acompliment d'activitats. Aquestes oportunitats incideixen en el benestar de les llars, ja sigui perquè permeten o faciliten als membres de la llar l'ús dels seus propis recursos o perquè els proveeixen recursos nous” (Kaztman, 1999).

D'aquesta forma, les estructures d'oportunitats podrien ser considerades un tipus més de recurs actiu o capital amb que potencialment podrien explicar les famílies per enfrontar les diferents adversitats.

En rigor, segons Katzman (1999), els recursos es converteixen en actius en la mesura que permeten l'aprofitament de les oportunitats que ofereix el mitjà a través del mercat, l'Estat o la societat.

Per tant, per a l'anàlisi dels recursos de les llars, a l'efecte d'avaluar la situació de les llars, s'ha de parlar esment, simultàniament, a la seva portafoli de recursos i a l'estructura d'oportunitats a la qual ells estan exposats, això és, ha de vincular l'anàlisi micro de les llars amb l'anàlisi macro que permet fer el seguiment de les transformacions en l'estructura d'oportunitats. De gens serveix posar només la mirada sobre el que les llars tenen i poden fer si no s'observen les estructures d'oportunitats a les quals les famílies realment poden accedir i aprofitar.

Al seu torn, cal ressaltar que les estructures d'oportunitats es modifiquen constantment, per la qual cosa les hi ha de considerar una variable i no una constant.

Ara bé, que els recursos actius o capitals estiguin presents o no, disponibles i a l'abast de la població i de les llars, i que a més siguin percebuts com a tals, depèn de les estratègies que utilitzin aquests per aconseguir aquests objectius. D'altra banda, no només és necessari que estiguin presents per enfrontar una situació d'adversitat, sinó també que participin d'un joc dinàmic en el qual els recursos actius disponibles es relacionin i combinin a través d'estratègies que implementin els subjectes per fer front a aquestes situacions.

D'aquesta manera pot observar-se que durant el procés de resiliència el subjecte participa activament del joc dinàmic que es dona entre processos deteriorants i processos protectors. Per tant, que el subjecte estigui resilient o no, enfront d'una determinada situació, dependria dels recursos actius disponibles en un determinat moment i lloc –els quals sens dubte poden variar- i de les estratègies que aquest implementi per enfrontar i superar les circumstàncies d'adversitat. En determinats moments, disposarà d'alguns recursos i d'uns altres no i les estratègies que empri per combinar-los segurament seran diferents a cada moment i davant cada situació particular. Per això és important conèixer les situacions de vida difícils particulars

de la població a estudiar i tots els recursos actius disponibles que s'articulen davant l'enfrontament d'aquesta situació.

Consideracions finals: raons per considerar el capital social i l'enfocament de resiliència.

En aquest marc, els conceptes de capital social i xarxes socials resulten de fonamental importància per analitzar de quina manera les persones i famílies en risc d'exclusió social relacionen amb les institucions públiques i agents socials que conformen la denominada “estructura d'oportunitats”, i de quina manera s'articulen aquestes estratègies per avaluar després si les mateixes contribueixen o no a superar les seves condicions d' exclusió social.

Abordar la problemàtica de l'exclusió social a partir dels conceptes d'estratègies de reproducció social, xarxes i capital social resulta d'utilitat per comprendre-la a en el marc d'una anàlisi relacional que fa possible identificar diferents tipus de xarxes socials, que construeixen les persones i famílies en risc d'exclusió social , mentre que comprometen vincles intrafamiliars, amb els seus parells, amb les institucions socials i amb els altres sectors de la societat, des de la concepció que ressalta la idea de capital social com a recurs.

Per la seva banda, si considerem la resiliència (que engloba a un conjunt de variables), com una capacitat que involucra la dinamització dels recursos actius presents en els diferents moments del cicle vital de les persones i comunitats, per afrontar contextos de vida difícils o situacions d'exclusió social. La resiliència pot ser una eina vàlida i necessària per enfrontar situacions de desavantatge, adverses, difícils, però perquè aquesta capacitat pot desenvolupar-se cal considerar les possibilitats d'accés a les estructures d'oportunitats, com a variable fonamental per acumular i mobilitzar recursos actius.

Per la seva banda, l'ésser humà pot ser resilient quan supera una situació angustiant gràcies als vincles donats per les xarxes socials, pels agents socialitzants, i sobretot, per les característiques de la personalitat o factors protectors interns.

Treballar des de l'òptica de la resiliència suposa treballar sobre aquests problemes, però també, i de manera fonamental, treballar en prevenció. Treballar al més aviat possible amb poblacions en risc d'exclusió social, i el més primerenc possible, quant al moment del cicle vital.

La resiliència permet una nova epistemologia del desenvolupament humà, en tant emfatitza el potencial humà. Un enfocament en resiliència permet que la promoció de la qualitat de vida sigui també una labor col·lectiva. Com a societat i com a individus els desafiaments són cada dia més complexos i requereixen solucions més compromeses i integrals.

Bibliografía:

Arriagada, I. (2005). Dimensiones de la pobreza y políticas desde una perspectiva de género. Revista de la CEPAL, 85,101-113.

Arriagada, I., & (Ed.) (2005), Aprender de la experiencia. El capital social en la superación de la pobreza. Naciones Unidas, CEPAL y Cooperazione Italiana, Santiago de Chile.

Arrow, K. (2000), "Observations on social capital". En P. Dasgupta, & I. Serageldin, Social Capital: A Multifaceted Perspective. The World Bank, Washington.

Atria, R. (2003), "Capital social: concepto, dimensiones y estrategias para su desarrollo". En R. Atria, & M. e. Siles, Capital social y reducción de la pobreza en América Latina y el Caribe: en busca de un nuevo paradigma (págs. 581-590). CEPAL-Universidad del Estado de Michigan, Chile.

Atria, R.; Siles, M. & et al. (2003), Capital social y reducción de la pobreza en América Latina y el Caribe: en busca de un nuevo paradigma. CEPAL-Universidad del Estado de Michigan, Chile.

Banco Interamericano de Desarrollo (2001), Iniciativa Interamericana de capital social, ética y desarrollo. Disponible en <http://www.iadb.org/etica/iniciativa.cfm>;

Banco Mundial (1990), Informe sobre el desarrollo mundial 1990, Washington, DC.

Banco Mundial (1998), "The Initiative on Defining, Monitoring and Measuring Social Capital: Overview and Program Description". Social Capital Initiative, Working Paper No. 1 (pág. 45). Banco Mundial, Washington D.C.

Banco Mundial (2001), Indicadores sobre desarrollo global 2001. Documento consultado en Internet [<http://www.worldbank.org>].

Banco Mundial (2001), Pobreza en América Latina: tendencias y determinantes. Documento consultado en Internet [<http://www.worldbank.org>].

Banco Mundial (2001), ¿Qué es el capital social? Documento en línea.
<http://www.worldbank.org/poverty/spanish/scapital/> .

Banco Mundial (2001), Informe sobre el desarrollo mundial 2000-2001. Lucha contra la Pobreza. Panorama General, Washington, DC,EE.UU.

Becoña, E. (2006). Resiliencia: definición, características y utilidad del concepto. Revista de Psicopatología y Psicología Clínica, 11 (3), 125-146.

Blaikie, P.; Cannon, T.; David, I. & Wisner, B. (1996). Vulnerabilidad: El entorno social, político y económico de los desastres. Red de Estudios Sociales en Prevención de Desastres en América Latina. IT. Perú.

Bourdieu, Pierre (1985), "The forms of capital", en Richardson J. G. (ed.), Handbook of theory and research for the sociology of education. NY: Westport, CT, Greenwood Press.

Bonanno, G. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience. Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? American Psychologist,59 (1), 20-28.

Bourdieu, P. (1986), "The forms of capital". En J. Richardson, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Greenwood Press, New York.

Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Harvard University Press. Cambridge, Gran Bretaña.

CEPAL (2000a), Balance preeliminar de las economías de América Latina y el Caribe, 2000. Documento consultado en Internet [<http://www.cepal.org>].

CEPAL (2000), Panorama social de América Latina, 1999-2000. Documento consultado en Internet [<http://www.cepal.org>].

CEPAL (2000), Equidad, desarrollo y ciudadanía, Santiago de Chile.

CEPAL (2001), Perspectivas de América Latina en el nuevo contexto internacional. Documento consultado en Internet [<http://www.cepal.org>].

CEPAL (2000), Balance preeliminar de las economías de América Latina y el Caribe, 2000. Documento consultado en Internet [<http://www.cepal.org>].

CEPAL (2000), Panorama social de América Latina, 1999-2000. Documento consultado en Internet [<http://www.cepal.org>].

CEPAL (2000), Equidad, desarrollo y ciudadanía, Santiago de Chile.

CEPAL (2001), Perspectivas de América Latina en el nuevo contexto internacional. Documento consultado en Internet. [<http://www.cepal.org>].

Carver, C.S. (1998) Resilience and thriving: issues, models and linkages. *Journal of Social Issues*, 54(2): 245-266.

Coleman, J. (1990), *Foundations of social theory*. Belknap Press, Cambridge.

Coleman, J. (1988), "Social capital in the creation of human capital". *The American Journal of Sociology Vol. 94*, S95-S120.

Com (2003/773), Informe conjunto sobre la inclusión social en el que se resumen los resultados del examen de los planes nacionales de acción en favor de la inclusión social (2003-2005), Comisión Europea, Bruselas.

Cyrulnik, Boris, "El amor que nos cura". (2005) Editorial: GEDISA.

Cyrulnik, Boris, "Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida".(2002) Editorial Gedisa.

Cyrulnik, Boris, "La maravilla del dolor. El sentido de la resiliencia".(2001) Barcelona. Editorial Ediciones Granica.

Forés Anna y Jordi Grané, "La resiliencia. Crecer desde la adversidad" (2008), Barcelona.

Cyrulnik, B. (2002). *Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida*. Barcelona: Gedisa.

Flores, M., & Rello, F. (2003), "Capital social: virtudes y limitaciones". En R. Atria, & e. a. (Comps), *Capital social y reducción de la pobreza en América Latina y el Caribe: en busca de un nuevo paradigma* (págs. 203-227). CEPAL-Universidad del Estado de Michigan, Chile.

Fukuyama, F. (1999), *La gran ruptura*. Atlantida, Madrid.

Fukuyama, F. (2003), "Capital social y desarrollo: la agenda venidera". En R. Atria, & M. e. Siles, Capital social y reducción de la pobreza en América Latina y el Caribe: en busca de un nuevo paradigma (págs. 33-50). CEPAL-Universidad del Estado de Michigan, Chile.

Gallo Rivera, M. T. & Garrido Yserte, R. (2009), El capital social. ¿Qué es y por qué importa? IUAES-Universidad de Alcalá, Madrid.

Gauto, G. (2008). Resiliencia para enfrentar los contextos de desigualdad y pobreza vinculados a los procesos salud-enfermedad y hábitat desde la mirada de los derechos humanos de tercera generación y la vulnerabilidad social. III Congreso de la Asociación Latinoamericana de la Población, (págs. 1-15). Córdoba, Argentina.

Godoy Izquierdo, D. & Godoy, J. (2002). La personalidad resistente: una revisión de la conceptualización e investigación sobre la dureza. Clínica y Salud, 13, 135-162.

Madariaga, C., & Sierra, O. (2000). Redes sociales y pobreza. .Psicología desde el Caribe, 5, 127-156.

Grotberg, Edith. (1996). Fortaleciendo el espíritu humano. (Trad. Néstor Suárez Ojeda). La Haya, Fundación Bernard van Leer.

Grotberg, Edith. (1997): "La resiliencia en acción", trabajo presentado en el Seminario Internacional sobre Aplicación del Concepto de Resiliencia en Proyectos Sociales, Universidad Nacional de Lanús, Fundación Van Leer.

Kaztman, Rubén (coord.) (1999). Activos y Estructuras de oportunidades. Estudio sobre las raíces de la vulnerabilidad social en Uruguay. LC/MVD/R. 180. UN/CEPAL. Oficina de Montevideo. Uruguay.

Kaztman, Rubén y Filgueira, Carlos (1999). Capítulo I "Notas sobre el marco conceptual".En Kaztman, Rubén (coord.) Activos y Estructuras de oportunidades. Estudio sobre las raíces de la vulnerabilidad social en Uruguay. LC/MVD/R. 180.UN/CEPAL. Oficina de Montevideo. Uruguay, pp. 19-36.

Manciaux, M., Vanistendael, S., Lecomte, J. y Cyrulnik, B. (2001) La resiliencia: estado de la cuestión. En: Manciaux, M. (comp.) La resiliencia: resistir y rehacerse. Madrid: Gedisa, 2003.

Manciaux, M. (2003). La resiliencia: resistir y rehacerse. España: Gedisa.

Rojas, M. (2002). Aprendizaje transformacional en la familia y la educación. *Revista Venezolana de Análisis de la Coyuntura*, 8 (1), 189-200.

Melillo, Aldo. (2004). Prefacio. En Aldo Melillo y Néstor Suárez Ojeda (comps.) *Resiliencia. Descubriendo las propias fortalezas*. 1ª ed., 3ª reimp., Buenos Aires, Argentina, Editorial Paidós SAICF. pp. 15-18.

Melillo, Aldo; Estamatti, Mirta y Cuestas, Alicia. (2004). “Algunos fundamentos psicológicos del concepto de resiliencia”. Capítulo 4. En Aldo Melillo y Néstor Suárez Ojeda (comps.) *Resiliencia. Descubriendo las propias fortalezas*. 1ª ed., 3ª reimp., Buenos Aires, Argentina, Editorial Paidós SAICF. pp. 83-102.

Navarro Pedreño, Silvia (2011). *DE CÓMO ROBINSON CRUSOE (RE)DESCUBRIÓ A VIERNES: reflexiones sobre la perspectiva relacional de la intervención social hoy*. Para el Seminario “La perspectiva relacional de intervención. Bilbao, 17 de noviembre 2011.

O’Leary, V.E. (1998). Strength in the face of adversity: individual and social thriving. *Journal of Social Issues*, 54(2):425-445.

Néstor, Munist, Mabel y Rodríguez Daniel (comps.) Seminario Internacional sobre aplicación del concepto de resiliencia en proyectos sociales. Departamento de Salud Comunitaria, Centro Internacional de Información y Estudio de la Resiliencia (CIER), Universidad Nacional de Lanús (UNLa), Fundación Bernard Van Leer. 2ª ed. Buenos Aires, Argentina. Ediciones de la UNLa, pp. 23-31.

Putnam, R. (1995) “Tuning In, tuning out: the strange disappearance of social capital in America”, *Politics & Society*, vol. 18, diciembre, pp. 664-683.

Putman, R. D. (2003), *El declive del Capital Social. Un estudio internacional sobre las sociedades y el sentido comunitario*. Galaxia Gutenberg, Barcelona.

Putnam, R. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton University Press: New Jersey.

Rojas, Maria del Carmen. (2004). “Lineamientos Teóricos para la estimación holística de la vulnerabilidad y el riesgo de la vivienda en la salud humana. Una revisión necesaria para la gestión de la vivienda saludable”. Cuaderno Urbano N°4. Espacio, Cultura, Sociedad.

Publicación EUDENE Editorial de la Universidad Nacional del Nordeste, Facultad de Arquitectura y Urbanismo. Edición Forourbano. Instituto de Planeamiento Urbano y Regional (IPUR) Instituto de Investigación y Desarrollo en Vivienda (IIDVI) ISSN: 1666-6186. pp 147-174.

Rojas Marcos, L. (2010). Superar la adversidad : el poder de la resiliencia Ed. Espasa Barcelona.

Rojas Marcos, L. (2014). Discurso de aceptación del grado de doctor honoris causa otorgado por la Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea Bilbao, 9 de Mayo de 2014.

Rutter, M.(1987). “Psychosocial Resilience and Protective Mechanisms.” American Journal of Orthopsychiatry,Vol. 57, Nº. 3.

Rutter, M. (1993). “Resilience: Some Conceptual Considerations.”Journal of Adolescent Health. Vol. 14, Nº. 8.

Secombe, K. (2002). “Beating the Odds” versus “Changing the Odds”: poverty, resilience, and family policy. Journal of Marriage and Family, 64, 384-394.

Seligman, M.E.P y Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive Psychology: An Introduction. American Psychologist, 55, 5-14.

Silver, Hilary (1994), “Exclusión social y solidaridad social. Tres paradigmas”, en Revista Internacional del Trabajo, Vol. 113, nº 5-6, OIT, Ginebra.

Silver, H. (2007), The process of social exclusion: The dynamics of an evolving concept, Chronic Poverty Research Centre, CPRC Working Paper 95, Brown University, United Kingdom.

Suárez Ojeda, E.N. (1993). “Resiliencia, o capacidad de sobreponerse a la adversidad”. Medicina y sociedad. Vol.16, Nº. 3. Buenos Aires, Argentina.

Suárez Ojeda et alt. 2007. Trabajo comunitario y resiliencia social. En: Munist, Mabel M. et alt. (Comp.) Adolescencia y resiliencia. Buenos Aires: Paidós, 2007.

Vanistendael, S. (1994). La resiliencia: Un concepto largo tiempo ignorado. BICE. Ginebra, Suiza.

Vanistendael, S y Lecomte J. “La felicidad es posible”. (2002). Barcelona, Gedisa.

Vanistendael, S. (1995). “Cómo crecer superando los percances”. Cuaderno BICE. Ginebra, Suiza.

Yamada, G. (2001), Reducción de la pobreza y fortalecimiento del capital social y la participación: La acción reciente del Banco Interamericano de Desarrollo. Capital Social y Pobreza (pág. 22). CEPAL, Santiago de Chile.